

**DOKTORI ÉRTEKEZÉS
TÉZISEI**

Tasi Réka

**„Se emberi, se Angyali nyelvel
ki nem mondhatni”**

**A populáris barokk prédikáció retorikája mint a nyelv
elégtelenségének tapasztalata**

DE Bölcsészettudományi Kar
2006

Az értekezés célkitűzése és a téma körülhatárolása

Jelen disszertáció 17. század végi, 18. század eleji katolikus prédikációsköteteket választott vizsgálata tárgyául, „de sanctis” és „de tempore” köteteket egyaránt. A nyomtatványok és a szerzők kiválasztását egyfelől az indokolta, hogy a magyar nyelvű katolikus prédikáció Pázmány utáni történetében velük jelenik meg egy olyan – ugyan nagymértékben Pázmányra támaszkodó, ám sok tekintetben újszerű – számottevő korpusz, amely jellegében még hosszú ideig meghatározza a magyar nyelvű hitészónoklatok gyakorlatát. A köteteket tehát elsősorban egymáshoz viszonyított időbeli közelségük kapcsolja össze, s számottevő mennyiségük miatt szükségtelennek tartottam további, a 18. század derekán megjelent gyűjtemények részletes vizsgálatát.

Ezért Landovics István, Illyés András, Illyés István, Kelemen Didák és Csúzy Zsigmond kötetekre fordítottam kiemelkedő figyelmet. A vizsgált kötetek a következők: LANDOVICS István, *Novus Succursus I-II*, Nagyszombat, 1689 – RMK I, 1380, 1381; ILLYÉS András, *Megrövidített Ige az-az: Predikatio Könyv [...] Első Resze*, Nagyszombat, 1691 – RMK I, 1415. ILLYÉS András, *Megrövidített Ige [...] Második Része*, Bécs, 1692 – RMK I, 1416. ILLYÉS András, *Megrövidített Ige [...] Harmadik Resze*, Bécs, 1692 – RMK I, 1417. ILLYÉS István, *Sertum Sanctorum [...] Első Része, Második Része*, Nagyszombat, 1708 – RMK I, 1755. ILLYÉS István, *Fasciculus Miscellaneus*, Nagyszombat, 1710 – RMK I, 1779. CSÚZY Zsigmond, *Zengedző sip-szó*, Pozsony, 1723; UŐ, *Lelki éhséget enyhítő evangeliomi kölcsönözött három kenyér*, Pozsony, 1724; UŐ, *Evangeliomi trombita*, Pozsony, 1724; UŐ, *Kosárba rakott aprólékos morzsalék*, Pozsony, 1725; KELEMEN Didák, *Buza fejek...*, Kassa, 1729.

A hazai kutatás az utóbbi ideig nem fordított kellő figyelmet ezekre a szövegekre, általában – persze nem minden ok nélkül – Pázmány árnyékában beszélt róluk. Az újabban megélénkülő szakirodalmi érdeklődés háttérében stílustörténeti, retorikatörténeti kutatások, valamint a korszak jellemző szövegproduktív módszérének, a kompilációnak a vizsgálata áll.

A 17. század végi katolikus prédikációk stílusának szakirodalmi leírása, megítélése ellentmondásokat tesz láthatóvá. Az ellentmondás meglétét mutatják már azok a jelzők is, melyeket a kutatás és a szakmai közvélekedés a szövegcsoporthoz és külön-külön az egyes szerzőkhöz is egyidejűleg társított és társít: populáris, népies, seicento, mesterkéltségtel. Anélkül, hogy a dolgozat a vizsgált prédikációkban a stílusbeli különbségeket leírná, és ezáltal valamiféle tipológiára törekedne, megállapítható, hogy a legfeltűnőbb, leginkább egyéni és a legvitatottabb szövegeket közöttük a pálos Csúzy Zsigmond jelentette meg. Az ő

prédikációs modora azonban mintegy felnagyítva, sűrítve, néhol szinte karikírozva mutat meg olyan retorikai sajátosságokat, melyek egyébként a többi, a dolgozat vizsgálatának tárgyát képező prédikációt is jellemzik.

Nem véletlen tehát, hogy a szakirodalomban Csúzy Zsigmonddal kapcsolatban fogalmazódik meg az a probléma, ami a legdirektebb módon mondja ki a korszak prédikációirodalmának megítélését befolyásoló ellentmondást: az egyszerű népek is „fodorétott ékes szókkal” beszélt. A kutatás számára tehát nehézségként jelentkezik, hogy a prédikációk egy részében szembesülnie kell azzal az önellentmondással, hogy a popularitás deklarálása mellett olyan retorikai sajátosságokat mutatnak fel, melyek egyszer a retorikai alkalmazkodás – egyébként meglehetősen összetett, sokrétű – fogalmával, másszor a popularitásról tapasztalati alapon kialakított saját képzetünkkel, fogalmunkkal nem férnek össze. Ez a megközelítés azzal a következménnyel járt, hogy a szakirodalomban – ha nem is ennyire explicit módon, de – körvonalazódni látszott az az ítélet, miszerint az ilyen prédikációk nem tudtak megfelelni a saját maguk által is támasztott követelményeknek, nem tudtak a népek hasznosan prédikálni.

Mindeközben viszont tény, hogy még a szempontunkból leginkább zavarba ejtő hitszónok is nagy népszerűségnek örvendett a korában. A dolgozatnak ezért meg kell fogalmaznia azt a feltételezést, hogy popularitás-fogalmunk, vagy sokkal inkább maga a megközelítés nyújtotta lehetőségek szűkössége, kizáró jellege, vagy a prédikáció műfaja és a popularitás kapcsolatáról kialakított képzeink akadályoznak meg bennünket abban, hogy megértsük, miként lehetett népszerű az a szöveg, amit, a praeceptumok megnyilatkozásai, továbbá egy tapasztalati popularitás-fogalom alapján, nem a népek szólónak minősítenénk.

Ahhoz, hogy a disszertáció a populáris prédikáció fogalmának esetleges hiányosságait, alkalmatlanságát megmutassa, körvonalaznia kell, hogy mit is jelent, jelenthet a fogalom az irodalmi vizsgálat számára. Az irodalomszociológiai megközelítés („Kik előtt hangzott el a prédikáció?”), a retorikatörténeti megközelítés („Mit mondanak a praeceptumok a popularitásról?”) és a recepció szempontja felőli megközelítés („Mit és hogyan érthetett meg, mit jegyzett meg a hitszónoklatból azok egyszerűbb, kevésbé művelt befogadói?”) minden esetben ugyanoda kényszerül vissza: egy populáris kód előfeltételek mentén történő megteremtésének a szükségszerűségéhez, s a vizsgálatban a szövegbe történő visszairásához. A kód visszairásával szembeni legfőbb kritikát az jelenti, hogy óhatatlanul elszűrkíti a szöveg gazdag jelentéspotenciálját – ugyanis nemcsak a szöveglétesítéshez szükséges nyelvi innovativitás megragadását korlátozza, hanem a befogadói tevékenységben a szabad, tehát nem ezen minták szerinti jelentésteremtődés lehetőségének feltételezését is.

Nem számol továbbá azzal a nehézséggel, mely a hitszónoklat feladatából és sajátos kommunikációs helyzetéből származik, ami viszont alapvetően különbözik a világi szónoklatétól. A hitszónok helyzetét egyfajta mediátori pozíció határozza meg: Isten igéjét kell közvetítenie, miközben ő maga is hívő és ember, és ezzel kapcsolatos az a tapasztalat, ami talán a legnagyobb kihívást jelenti az egyházi szónok számára: az a tapasztalat, amikor felismeri, hogy a hit paradoxonaival, legfőképp a távolban maradó, ám a megközelíthetőség vágyát igénylő és fenntartó transzcendenciával szemben megbénul nyelvében – és ennek ellenére beszélnie kell.

Ebben ragadható meg a popularitásnak, mint megközelítésnek a másik, szempontunkból tulajdonképpen a legnagyobb hiányossága: érdemben ugyanis nem tud mit kezdeni azzal a feszültséggel, ami a keresztény vallásos diskurzus két évezredes történetét végigkíséri: az istenihez való közel kerülés vágya és az emberi nyelv és gondolkodás gátló jellege között meglévő diszkrpanciával. A popularitás ilyen fogalma ugyanis a szöveghez, és azon keresztül az Istenhez való hozzáférést elsősorban mint diszkurzív logikai problémát kezeli, amelynek forrása nem az ember és Isten létezésének alapvető különbsége, hanem egy műveltségi csoport nyelvi képességei.

A dolgozat vizsgálatának kiindulópontja tehát a következő: a popularitás-fogalmak elemzésbeli alkalmazásának hátránya a szöveg hatáspotenciáljának elszürkítése, ami pedig ellehetetleníti a hitszónoki beszéd ontológiai eredetű nehézségeit tudatosító megközelítését.

A nyelvi elégtelenség tapasztalata általában a nyelv tapasztalatának, a szavak és a dolgok viszonyát is szabályozó episztémének, tudásrendszernek is a függvénye. A kora újkorban a reprezentáció határozza meg a nyelvi jelek működését. Az ebből következő kérdés tehát úgy fogalmazódik meg, hogy a jelek, illetve maga a reprezentáció mit tud kezdeni egy olyan terepen, az isteniről való megnyilatkozás terepén, ahol a reprezentáció alapjai is bizonytalanok, illetve ahol maga a reprezentáció lehetetlen.

Az alkalmazott módszerek vázolósa

A fent vázolt kiindulópont alapján a disszertáció arra vállalkozik, hogy a 17–18. század fordulóján kinyomtatott katolikus hitszónoklatok retorikáját, annak működését a reprezentációban bizonytalanná váló nyelv irányából értse meg. Ennek első lépéseként kijelöli azokat a retorikailag leírható, és az általa vizsgált prédikációkat köztudottan jellemző nyelvi formálódásokat, melyek a reprezentációban előtérbe kerülő jelszerűségnek megfelelően a

reprezentáló jeleken, ill. a jelölésen tett változtatásokkal idéznek elő elmozdulást a reprezentáció természetében.

Az elégtelen reprezentáció felől a nyelv a jelhasználatnak a jel-természetét vagy a jelölés természetét is érintő változtatásai mentén mozdulhat el: önmaga látszólagos kiiktatása felé, vagy önmaga felfokozásának irányába. Az affektusokra ható beszéd, a képszerű, szemléletes ábrázolásmód, a szóbőség és a képes beszéd jelenségei ebbe a keretbe illeszkednek, s így a dolgozatban mint ennek a nyelvben gyökerező bizonytalanságnak a mutatói értelmeződnek: elhárítani hivatottak, ám épp eközben világítják meg.

A disszertáció ehhez a vizsgálathoz eszközként használja az istenivel szemben elégtelennek mutatózó nyelv tapasztalatát, amelyben ez a reprezentációs bizonytalanság hatványozottan mutatkozik meg, s ennek a tapasztalatnak a tematizálódása lehetővé teszi a textualizálódás, vagyis a retorikailag is leírható következmények megragadását.

A központi fejezetekben a dolgozat az említett retorikai jellemzők működését mutatja be egy-egy esettanulmányon keresztül. Az elemzések előtt alfejezetek foglalkoznak az adott retorikai jelenség korabeli helyével és jelentésével, jelentőségével. Az elemzésekben a megjelölt retorikai figurákra, trópusokra, szövegalkító eljárásokra figyelve, ám azokat a nagyobb szövegegységek kontextusában szemlélve tesz kísérletet arra, hogy az értelem kibomlásának lehetőségét vázolja, szembesítve azt a nyelvi reprezentáció elégtelenségének tapasztalatával, annak megnyilatkozásaival.

A barokk (szó)művészetre általánosan jellemző nagyfokú affektivitás és a nyelvi szemléletességért felelős hypotyposis a nyelvi reprezentáció felfüggeszthetőségének látszatát kelti: az egyik a személyes tapasztalatok közvetlenségével, a másik pedig a vizuális imagináció megmozgatásával létrehozott képi közvetlenséggel éri el az elégtelen nyelvi reprezentáció elhagyásának illúzióját. Kelemen Didák második nagypénteki prédikációjában a kettő egymást erősítve működik: itt az elemzés elsősorban a pragmatikai alakzatok működését vizsgálva mutatja ki ezt.

A szóbőség és a képes beszéd viszont a nyelvi hozzáférés határait feszegeti. A bőbeszédűségben létrejövő redundancia nemcsak a tudás bizonyítéka lehet (a humanista hagyomány alapján), hanem a nyelv küzdelme is a tudásért. A fejezet a szóbőség funkcióira korlátozza vizsgálódásait, miközben hangsúlyozza, amit egyébként a retorikai hagyomány is igazol: a bővítés nem tekinthető pusztán decorumnak, hanem sokkal inkább a szavak szaporítása segítségével a dolgokhoz való közvetlenebb hozzáférést lehetővé tevő alakzatok alkalmazásának, s a homályossággal fenyegető, túlzásba vitt bővítés – mely a korban sokszor megfogalmazott kritika – sem feltétlenül öncélú gyönyörködtetés: a végső

dolgok felé igyekvő nyelv heroikus, ám győzelmet nem feltétlenül hozó küzdelme.

A képes beszéd legtöbbször vizuális képzetekkel operál, így a lelki szemet mozgatja meg, a dolgokat közvetlenné tevő, vagy legalábbis ennek illúzióját keltő hypotyposishoz hasonlóan. Hatékonyága azonban nemcsak az esetleges vizualizációban, hanem az „elfordításban”, vagyis az értelemnek az egymással kapcsolatba kerülő jelentésmezők közötti „cikázásában” is rejlik, ami olyan erősen dinamizálja a befogadást, hogy a szövegértés során egy pillanatra képes megbontani a nyelv szukcesszív, analitikus jellegét. Az elemző fejezetek a képes beszéd talán leghatékonyabb jelenségére, az auerbach-i értelemben vett figura működésére koncentrálnak. Csúzy Szent István-napi prédikációjának retorikai elemzése azt mutatja meg, ahogyan az allegorikus értelmezés mellett a biblikus hagyomány figurális-típológikus értelmezésekkel való összekapcsolása is megjelenik, mely azt eredményezi, hogy a beszéd nem annyira az elbeszélő elemekkel, mint inkább a képes beszéddel hat abban az értelemben, hogy a „tökéletlen előképek” figurális olvasását nyújtja. A szöveg retorikája kettős következtetés levonását serkenti: a tökéletes szentségről csak „árnyékozó képezésekkel”, tökéletlen „hasonlatosságokkal” lehet beszélni, valamint beszédünk nem kielégítő voltának elismerése a legalkalmasabb a magasztalásra.

Landovics István Buda visszafoglalására írt prédikációjának elemzése „a török Isten büntetése” narratívának a szövegben történő leváltódását követi figyelemmel, ahol is a Jeruzsálem pusztulásának figurális értelmezése azt is biztosítja, hogy a befogadó saját átélt történelmén, vagyis saját életén keresztül ismerje fel Isten felfoghatatlan nagyságát.

A disszertáció külön fejezetet szentel a kötetekben fellelhető Szentháromság-napi prédikációknak: retorikájuknak és a hittitok kommunikálhatóságáról tett állításaiknak is. A vizsgálat kiindulópontja az a megállapítás, hogy a nyelv teljesítőképesége iránti bizalomról vagy annak hiányáról valójában az a viszony árul el a legtöbbet, ami a prédikátornak a beszéd lehetőségeiről, lehetetlenségéről szóló állításai, és a megvalósuló, a beszédre „kísérletet tevő” szöveg retorikája, pragmatikája között létrejön.

Az utolsó elemző fejezet a prédikátori pozícióra, ennek változására kérdez rá. A prédikátori szerep pozicionáltságát a hallgatókhoz, a hitszónoklatot megelőző tekintélyi szövegekhez – különösen a Bibliához – és saját szövegéhez való viszonyában látja feltárhatónak. A közönség bizalmának elnyerését egyfelől a személyesség, másfelől a rafináltan dissimulált és simulatiós irányítási módszerek biztosítják. A befogadók figyelmének dissimulált irányítása, ennek különböző technikái a hitszónoki szerepkommunikáció vagy szerepelrejtés folyamatában érhetőek tetten.

Eredmények

1. A disszertáció retorikai szempontú esettanulmányok sorozatában mutatta meg, miként jelenik meg a prédikációs szövegek retorikájában a nyelvi reprezentáció elégtelenségének tudata és feloldási vágya.
2. Az elemzések azt bizonyítják, hogy 17. század végi, 18. század eleji katolikus prédikációk retorikájában nem csekély szerepet kap az illúzió – legyen ez az elégtelen nyelv csapdájából kivezető vizuális közvetlenség illúziója, az érzelmi tapasztalat által a nyelvi logika kizárásának illúziója, a nyelvi szukcesszivitás és linearitás behatároltsága helyett a tudástárolás térbeli lehetőségeit megidéző képes beszéd, vagy a tudás illúzióját megteremtő nyelvi bőség.
3. Az illúzió működésének feltétele azonban mindig a megfelelő nézőpont. Az illúzió nem létezhet a befogadó megfelelő pozíciója, irányultsága nélkül. A rafinált simulációs és dissimulációs technikákkal megteremtett bizalom nyomán jön létre az illúzió működéséhez szükséges megfelelő pozíció – ami nem más, mint az irányításba való „beleegyezés”.
4. Az illúziót (simulációt, dissimulációt) mint a barokk civilizáció teljességét átható és meghatározó jelenséget a szavak és dolgok meglazuló kapcsolatát is jelentő reprezentáció teszi lehetővé – ezért az illúzió episztemológiai kérdésként is felfogható. A dolgozat ezen a ponton visszakapcsolja eredményeit azokhoz a retorikatörténeti kutatásokhoz, melyek a barokk praeceptumok retorikai jellemzőinek szemléleti sajátosságait olyan episztemológiai állásfoglalásokként teszik láthatóvá, mint hogy a fogalmi, analitikus megértés helyett a magnitudo és a praesentia közti fordított arányosság felszámolásának biztosítéka az érzelmi átélés lehet. A dolgozat a figuratív-fikciós gyönyörködtetés is bekapcsolja ebbe a gondolatkörbe.
5. A disszertáció végül visszatér a szöveg elején megkérdőjelezett popularitás-fogalomhoz, megállapítva azt, hogy a híthez tartozó dolgok megértését is diszkurzív problémaként kezelő fogalom kevésbé lehet adekvát megközelítési kerete a nyelvi reprezentáció nehézségeit láthatóvá tevő retorikának. A disszertációban vizsgált retorikai sajátosságok ugyanis ebből a nézőpontból szemlélve értelmetlenné teszik az „öncélú gyönyörködtetés” kritikáját.
6. A vizsgált jelenségek szélesebb kontextusaként kínálja magát a vallásgyakorlás intézményeiben, szokásaiban történt átstrukturálódás, mely

a vallási diskurzus 17–18. században érzékelhető változásából ered: a vallásgyakorlásnak, a hit megvallásának és megélésének nem, vagy nem tisztán nyelvi formái kerülnek előtérbe, a vallási élmény egyre erőteljesebben hagyatkozik a részvétel és az érzéki megismerés által létrejövő tapasztalatra és ismeretre.

Az értekezés tárgyából megjelent publikációk

Tanulmányok:

1. *A magyar szentek ábrázolása Csúzy Zsigmond prédikációiban*, Egyháztörténeti Vázlatok, 1998, 69–85.
2. *Retoricitás és popularitás Csúzy Zsigmond prédikációiban*, ItK, 2000, 695–724.
3. *A popularitás egy változata a barokk prózában: Kelemen Didák prédikációinak dramatikus jegyei*. It, 2002, 188–205.
4. „*Ha pedig immár kívánnjátok tudni...*”: *Illyés István prédikációskötetének használati lehetőségei*, Studia Litteraria, 2003, 168–178.
5. „*Trombita*”, „*sáfár*” vagy *menyei kenyér osztogatója: Prédikátori szerepek egy 17. század végi kötetben*, KKtár, XXV, 2003, 99–114.
6. *17–18. századi prédikációk küzdelme a kimondhatatlannal (A távolban maradó transzcendencia és a távolság megszüntetésének vágya a nyelvben)*, KKtár, XXVI, 2004, 65–85.
7. *Kelemen Didák prédikációinak dramatikus jegyei, avagy a popularitás egy változata a barokk prédikációirodalomban = A ferences lelkiség hatása az újkori Közép-Európa történetére és kultúrájára*, Piliscsaba–Budapest, PPKE BTK–METEM, 2005 (Művelődéstörténeti Műhely: Rendtörténeti konferenciák), 2, 770–780.
8. „*Könyű volna meg-torkolni*”: *Polemikus hang a 17–18. század fordulóján megjelent katolikus prédikációgyűjteményekben = „Tenger az igaz hitriül való egyenlenségek vitatásának eláradott özöne”*: *Tanulmányok XVI–XVII. századi hitvitáinkról*, szerk. HELTAI János, TASI Réka, Miskolci Egyetem BTK, Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, 2005, 199–215.
9. *Csúzy Zsigmond Szent István-prédikációi = Hol vagy, István király? A Szent István-hagyomány évszázadai*, szerk. BENE Sándor, Bp., Gondolat, 2006, 167–176.

Szerkesztés:

„Tenger az igaz hitrül való egyenetlenségek vitatásának eláradott özöne”: *Tanulmányok XVI–XVII. századi hitvitáinkról*, szerk. HELTAI János, TASI Réka, Miskolci Egyetem BTK, Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, 2005.

Recenziók:

1. KLANICZAY Gábor, *Uralkodók szentsége a középkorban (Magyar dinasztikus szentkultuszok és európai modellek)*, HungÉrt, 2000, <http://www.bibl.u-szeged.hu/filo/bibl/00/00ir.htm> Uez: Debreceni Szemle, 2001, 605–606.
2. BARTÓK István, „Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk”: *Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630-1700 között*, Könyv és Könyvtár, 1999, 353–358.
3. KNAPP Éva *Pietás és literatúra. Irodalomkínálat és művelődési program a barokk kori társulati kiadványokban*. It, 2002, 310–313.
4. *Pázmány Péter és kora*, szerk. HARGITTAY Emil, ItK, 2005/2–3, 360–364.